

SOPHIA PERENNIS

The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy

Vol. 17, Number 2, spring and summer 2021, Serial Number 39

The Treatise "Sharḥ-i Muṣṭalahāt-i Šūfiyya" (in Persian) by an Anonymous Writer: Critical Edition with Introduction

PP. 201-228

DOI: 10.22034/IW.2021.269182.1498

Mohammed Soori*

Parvin Ghavami**

Abstract

We narrate humans as we see and feel them, and we do this by drawing upon terms that are understandable by others as well. A Sufi or a mystic, however, is like a dream-stricken mute who has an experience which cannot be expressed by words. In order to communicate the experience, he or she has to deploy linguistic expressions. Thus, he or she makes a recourse to words, and in order to avoid misunderstandings, he elucidates what he or she means by these words. In this article, we have critically edited the Persian treatise *Sharḥ -i Muṣ ṭ alah ā t-i Š ū fiyya*. In the preface of the article, we are concerned with the history of the origin of Sufi terms and their expositions among Sufis, as we have introduced instances of Sufi work in which these terms are elucidated. What is critical about Sufi terms is whether they are grounded in the Qur'an and *ḥ adī ths* or are just coined by Sufis. Although Sufism has obviously been influenced by non-Islamic schools of thought, the theory that Sufi terms are rooted in the Qur'an is very popular among Sufis, historians of Sufism, and contemporary scholars of Sufism. We also have compared this treatise with the treatise *Rashf al-Alḥ ā z fi Kashf*

* Assistant Professor at Islamic Sciences and Culture Academy in Qom, Iran. E-mail: soori@isca.ac.ir

** MA in Islamic Mysticism. E-mail: ghavami.parvin@gmail.com

Received date: 18/01/2021

Accepted date: 17/04/2021

al-Alfāz attributed to Sharaf al-Dīn Ḥusayn ibn Ulfatī Tabrīzī which bears strong similarity to our treatise in its content.

Keywords: Sufi Terms, Sharḥ-i muṣṭalahāt-i ṣufiyyah, Rashf al-alḥāz fī kashf al-alfāz, Sharaf al-Dīn Ulfatī

We narrate humans as we see and feel them, and we do this by drawing upon terms that are understandable by others as well. A Sufi or a mystic, however, is like a dream-stricken mute who has an experience which cannot be expressed by words. In order to communicate the experience, he or she has to deploy linguistic expressions. Thus, he or she makes a recourse to words, and in order to avoid misunderstandings, he elucidates what he or she means by these words. In this article, we have critically edited the Persian treatise *Sharḥ-i Muṣṭalahāt-i Ṣūfiyya*. In the preface of the article, we are concerned with the history of the origin of Sufi terms and their expositions among Sufis, as we have introduced instances of Sufi work in which these terms are elucidated. What is critical about Sufi terms is whether they are grounded in the Qur'an and *ḥadīths* or are just coined by Sufis. Although Sufism has obviously been influenced by non-Islamic schools of thought, the theory that Sufi terms are rooted in the Qur'an is very popular among Sufis, historians of Sufism, and contemporary scholars of Sufism. There is no doubt that without drawing upon the texts of the Qur'an and *ḥadīths*, it would be impossible for an intellectual system like Sufism to be constituted from merely non-Islamic elements. Later, in addition to terms borrowed from the Qur'an, *ḥadīths*, and Islamic disciplines, Sufis deployed two classes of particular terms which brought about a dramatic change in their language: "love"-related terms and "wine"-related terms. These two classes of terms describe states that go beyond the limits of human reason. It is very difficult to describe either love or wine-drinking in terms of the ordinary language, as the difficulty was experienced by Sufis. The terms "love" and "drunkenness" with which Sufis characterized themselves led to strong protests by the pious, who accused the former of disbelief. In particular, the use of "love" to describe the relation between humans and God angered the pious, because they believed that "love" signifies the sexual relation between men and women, and it cannot be used to characterize the human-God relation. The uses began, however, to be admitted by the pious and they gave up criticizing the Sufis because of such uses. Having to interpret away these terms, Sufis used them as indicators of their intuitions and elaborated their uses of these terms; for example, they explained that "hair" (*zulf*) symbolized the plurality of the material world and "spot" (*khāl*) symbolized unity in order to rescue themselves from accusations. Exposition of Sufi terms was first presented as part or a chapter of a book and was later presented in the form of monographs. Such essays or treatises include two sections or two types of terms: (1) a lexicology of non-metaphorical terms (non-symbolic), and (2) a lexicology of metaphorical terms (symbolic). It is hard to determine the exact date when metaphorical terms appeared among Sufis, although we know that such terms were mature and known enough in the late sixth or the early seventh centuries AH (twelfth or thirteenth centuries CE), because the book *Awrād al-aḥbāb* by Abu-l-Mafākhīr Yahyā Bākharzī (d. 736/1336) points to certain metaphorical Sufi terms in its section on *Samā'*

dance, such as “wine,” “monastery,” “Zunnar,” “tarsā” (Christian or Nazarene), and “kharābāt” (literally: ruins), and the terms continued to be used after that. Another significant treatise concerning metaphorical Sufi terms is *Rashf al-Alhāz fi Kashf al-Alfāz* attributed to Sharaf al-Dīn Ḥusayn ibn Ulfatī Tabrīzī in the eighth century AH (fourteenth century CE). The treatise *Sharḥ-i Muṣṭalahāt-i Šūfiyya* whose full text we have critically edited at the end of this article is another link of the chain of such works, which bears strong similarity to *Rashf al-Alhāz* in its content. In this article, we begin by an introduction of the treatise and its similarities to and differences from *Rashf al-Alhāz*. With this study, we show that the two treatises are, despite their strong similarities, two wholly independent treatises. There is an old and valuable manuscript available for the treatise *Sharḥ-i Muṣṭalahāt-i Šūfiyya*. It is the 17th treatise in a collection of manuscripts held in Abū Rayḥān Bīrūnī Foundation of Oriental Studies in Tashkent (Uzbekistan), number 3100, in 211 folios. Sayyid ‘Alī Moujānī, who has provided an image of the collection, has called it the “Song of Bukhara.” Early in this collection, after Sayyid ‘Alī Moujānī’s brief introduction, ‘Alī Bahrāmīyān provides a list of the treatises in this collection (18 treatises). Since the Bukhara collection has not been introduced elsewhere and because of certain mistakes in the list of the contents of the collection, some of which we were able to correct, we provide the list in this article as well. Most of the treatises in this collection are in the handwriting of Muḥammad Bāqir ibn Fakhr al-Dīn Rūmī. The critical edition of *Sharḥ-i Muṣṭalahāt-i Šūfiyya* was done based only on this available manuscript. In order to be able to read certain difficult words, we consulted other extant works in the exposition of Sufi terms, such as part of Hujwīrī’s *Kashf al-Mahjūb*, Fakhr al-Dīn ‘Irāqī’s *Istīlāḥāt*, and *Rashf al-Alhāz fi Kashf al-Alfāz* attributed to Ulfatī. *Sharḥ-i Muṣṭalahāt-i Šūfiyya* has an introduction and three chapters. In the introduction, the author talks about the garment of form with which Sufis cover the world of meanings, as well as the coinage of mystical terminologies. In the three following chapters, the author provides short explanations of 255 metaphorical terms used by Sufis. Here are the titles of the three chapters of the book: “names of love and the lover and the loved,” “names of merrymaking instruments,” and “names of the states of the lover and the loved.” Some of the most significant differences between this treatise and *Rashf al-Alhāz* lies in its introduction, the titles of the three chapters, the number and order of the terms, and explanations provided for some of the terms.

References

- Abbadi, Mansur. (1968). *Sufi Nāme*. Edited by Gholamhoseyn Yusofi. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. (in Persian)
- Dekhoda, Ali Akbar. (1998) *Lughat nāmeḥ*. Tehran: Tehran University Press. (in Persian)
- Derayati, Mostafa. (2011). *Union Catalogue of Iran Manuscripts*. Tehran: National Library & Archives of the Islamic Republic of Iran.
- Eraqi, Fakhroddin. (1974). *Resāleye lama’āt va resāleye eṣṭelāḥāt*. edited by Javad Nurbakhsh, Tehran: Khanqāhe Nematollahi. (in Persian)

- Mostamli Bokhari. (1986). *Sharḥe ta'arof*. Edited by Mohammad Rowshan. Tehran: Asatir. (in Persian)
- Mayel Heravi, Najib. (1987). "eṣṭelāḥāte Erāqi dar gozāre-ye Semnāni", *Keyhān Ansisheh*. No. 14. (in Persian)
- Nwyia, Paul. (1970). *Exégèse coranique et langage mystique*. Beyrouth: Dar el-Mashreq.
- Pourjavady, Nasrollah. (1999). "Seyre eṣṭelāḥāte Ṣufiyān az nahj al-khāṣṣe Abū Manṣūre Eṣfahāni tā Futūḥāte Ibn 'Arabi", *Ma'ārif*, vol. 16, no. 48. (in Persian)
- Safipouri Shirazi. (1881). *Muntaha al-irab*. Tehran: Sanayi. (in Persian)
- Saheb Ekhtiyari, Behruz. (1987). "Resāleye eṣṭelāḥāte 'erfāni", *Keyhān Ansisheh*. No. 16. (in Persian)
- Ulfati, Husayn. (1983). *Rashf al-Alḥāz fī Kashf al-Alfāz*. Edited by Najib Mayel Heravi. Tehran: Mawlā. (in Persian)
- Zarrinkub, Abdolhosayn. (1998). *Arzish-i Mirāth-i Ṣūfiyah*. Tehran: Amirkabir. (in Persian)

مجله علمی جاویدان‌خرد، شماره ۳۹، بهار و تابستان ۱۴۰۰، صفحات ۲۰۱-۲۲۸

تصحیح رساله «شرح مصطلحات صوفیه» از نویسنده‌ای ناشناخته
به همراه مقدمه تحلیلی و مقایسه محتوای آن با رساله «رشف
الاحاظ» منسوب به اُفتی تبریزی

محمد سوری*

پروین سادات قوامی**

چکیده

هرچند عارفان مسلمان در تجربه‌های معنوی خود و مواجهه با امر مقدس از اصطلاحات موجود در قرآن و احادیث و برخی علوم اسلامی استفاده می‌کردند، ولی در بسیاری از موارد ناگزیر بودند واژگان موجود در زبان عموم مردم را به کار ببرند و معانی خاصی به آنها ببخشند. عارفان، با وجود مخالفت اهل شریعت، به‌ویژه از اصطلاحات متعدد و گوناگون مربوط به عشق و باده استفاده بسیار بردند. به تدریج صدها اصطلاح خاص در میان عارفان شکل گرفت که خود نیاز به تبیین و تعلیم داشت. در بسیاری از کتاب‌های عرفانی بخشی از کتاب به شرح اصطلاحات تصوف اختصاص یافته است. علاوه بر آن، رساله‌های مستقل بسیاری وجود دارد که سراسر به شرح این اصطلاحات پرداخته‌اند. در مقاله حاضر یکی از این رساله‌ها با عنوان «شرح مصطلحات صوفیه» را بر اساس نسخه‌ای کهن تصحیح و تحقیق کرده‌ایم. هرچند نویسنده این رساله ناشناخته است، شباهت‌های بسیاری میان این رساله و رساله رشف الاحاظ فی کشف

* (نویسنده مسئول) عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم. رایانامه:

soori@isca.ac.ir

** کارشناس ارشد عرفان اسلامی. رایانامه: ghavami.parvin@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۹

الفاظ منسوب به شرف‌الدین حسین بن الفتی تبریزی وجود دارد. البته تفاوت‌های زیادی نیز میان این دو رساله وجود دارد که نشان می‌دهد با دو رساله مستقل مواجه هستیم. با توجه به اینکه از این رساله فقط یک نسخه خطی باقی مانده است، ما برای تصحیح از روش تصحیح قیاسی استفاده کردیم و در موارد مبهم از دیگر رساله‌های مربوط به اصطلاحات صوفیه کمک گرفتیم.

کلیدواژه‌ها: اصطلاحات صوفیه، شرح مصطلحات صوفیه، رشف الالحاظ فی کشف الالفاظ، شرف‌الدین حسین بن الفتی تبریزی.

درآمد

بیشتر کلمات و تعابیری که ما انسان‌ها برای ارتباط با یکدیگر به کار می‌بریم، مربوط به چیزهایی است که در دنیای پیرامون مان می‌بینیم و آنها را حس می‌کنیم. حال اگر کسی چیزهایی ببیند که دیگران نمی‌بینند یا سخنانی بشنود که دیگران نمی‌شنوند، باید با چه زبانی دیده‌ها و شنیده‌های خود را برای دیگران بیان کند. از سویی، انسان‌ها برای این تجربه‌ها واژگانی درست نکرده‌اند که او به کار ببرد و از سوی دیگر اگر از همین کلمات عادی استفاده کند برای دیگران سوءتفاهم پیش خواهد آمد. این مشکل بزرگی است که برای صوفیان در طول تاریخ اسلام به وجود آمد. آنها هم چون گنگ خواب‌دیده نمی‌توانستند رؤیاهایی که در تجربه معنوی می‌دیدند برای کسی بازگو کنند. صوفیان برای بیان تجربه‌های معنوی خود ناچار زبانی اصطلاحی ساختند و برای اینکه معانی این اصطلاحات را روشن کنند دست به شرح و توضیح آنها زدند. ساختن زبان اصطلاحی مسئله‌ای پیچیده نیست و هر اهل صنعت و علمی چنین زبانی را برای خود می‌سازد. اصطلاحاتی که در علوم مختلف، مانند فقه و تفسیر و فلسفه، و در صنعت‌های گوناگون به کار می‌روند به تدریج و برحسب نیاز ساخته شده و به کار رفته‌اند، ولی این علوم و صناعت‌ها با تصوف تفاوتی اساسی دارند. آنها به اموری می‌پردازند که محسوس است و از پیش برایشان واژگان وجود دارد ولی صوفیان از اموری سخن می‌گویند که کسی جز خودشان تجربه نکرده است و برای آنها واژگانی نساخته است. از همین رو است که احوال صوفی و تجربه عرفانی او در حوصله عبارت و بیان عادی نمی‌گنجد و درک تعبیری که عارف از این گونه تجارب روحانی می‌کند، بدون داشتن تجربه مشابه، شدنی نیست (زرین‌کوب، ۹-۱۲). اینجا است که بروز سوءتفاهم بین سالکی که از تجربه قبلی خود سخن می‌گوید و مؤمنی که تجربه او را دریافته، اجتناب‌ناپذیر است. صوفیه برای پرهیز از سوءتفاهمی که زبان تجربه عرفانی،

تصحیح رساله «شرح مصطلحات صوفیه» از نویسندۀ ای ناشناخته به همراه مقدمه ... ۲۰۷

ناگزیر بین آنها و غیر، ایجاد می‌کند، برای خود زبانی اصطلاحی ساختند. در واقع صوفیان کوشیدند با پوشاندن اندیشه‌های خود در الفاظ و عبارات خاص، از گزند در امان بمانند و در عین حال به کمک همین زبان اصطلاحی به کلمات قدیم معنی دیگری بدهند و بیان روشن‌تری از تجربه خود داشته باشند (نویا، ۵).

روشن است که هیچ تجربه‌ای نمی‌تواند از ذهن تهی از مفاهیم سربرآورد و ذهن مسلمانان که بیشتر با مفاهیم موجود در قرآن و روایات سروکار داشت، از این گنجینه ارزشمند برای ساخت اصطلاحات در علوم مختلف استفاده کرد. تصوف نیز در همین مسیر قرار داشت و از قرآن و روایات و به‌ویژه احادیث قدسی بیشترین استفاده را کرد. پژوهش‌های نو با مطالعه و بررسی کهن‌ترین تفسیرهای صوفیانه قرآن، به این پرسش پاسخ می‌دهد که: آیا زبان اصطلاحی صوفیان، ریشه در قرآن و نخستین تفسیرهای قرآن دارد یا چنان‌که برخی مخالفان تصوف می‌گویند، بدعتی بعدی است که علل آن را باید در جای دیگری جز اسلام جستجو کرد؟ نتیجه این پژوهش‌ها نشان از آن دارد که بخش عمده و اصلی زبان تصوف از قرآن گرفته شده است و منشأ این زبان (حداقل در محتوا) با همه اصطلاحی بودن یا اصطلاحی شدنش، قرآن است (نویا، ۱۸). این پژوهش‌های نو ادعاهای قدیم صوفیان را که اصطلاحات خود را برگرفته از قرآن و سنت می‌دانستند، تأیید می‌کند. برای نمونه، صوفی بزرگ ابومظفر عبّادی (ف. ۵۴۷ق) چنین نوشته است: «بدان‌که هر قومی را از اقوام آدمیان، در علم خویش اصطلاحات و عبارات باشد به خلاف یکدیگر، هرچند که در معانی تفاوت نباشد و اصطلاحات از باب طریقت مستخرج باشد از قرآن و اخبار و این چنین نیکوتر که از مستخرجات اوهام و ظنون باشد» (عبّادی، ۱۸۷).

صوفیان اصطلاحاتی مانند ذکر و سرّ قلب و نور و تجلی را از قرآن گرفته‌اند و مأخذ بعضی دیگر از اصطلاحات که ظاهراً اختصاص به قرآن ندارد، مانند حال و «مقام محو و اثبات» و صبر و فنا، سخن و استنباط بعضی مفسران قدیم و متکلمان از قرآن است؛ چنان‌که بسیاری از اصطلاحات نیز ریشه در احادیث قدسی و نبوی دارد، مانند کنز مخفی و جهاد اکبر و لقا و وقت و امثال آن. صوفیان همچنین بعضی اصطلاحات و الفاظ را مانند ذات و عَرَض و حلول از کلام متکلمان؛ ماهیت و هویت و انیت و وحدانیت و «کون و فساد» را از اهل حکمت و جمع و معرفه و شاهد و حقیقت را از نحویان گرفته‌اند و این همه نشان از انس و آشنایی آنان با این مفاهیم دارد (زرین‌کوب، ۱۴۹-۱۵۰). بنابراین برخلاف شباهت‌هایی که میان روش تصوف و مکاتب غیراسلامی مانند مانویت و آیین بودا و رهبانان

مسیحی ثبت و ضبط شده است، می‌توان پذیرفت که منشأ اصطلاحات تصوف، چیزی جز اسلام و قرآن نیست و تردیدی نیست که بدون اسلام و قرآن از جمع تمام عناصر غیراسلامی، ممکن نبود چنین نتیجه‌ای حاصل شود؛ هرچند بهره‌های بعدی تصوف از مسیحیت و مذاهب شرقی انکارشدنی نیست (زرین کوب، ۱۲-۱۴).

در کنار اصطلاحاتی که صوفیان از قرآن و روایات و علوم اسلامی وام گرفتند، ما در آثار صوفیه با دو دسته از اصطلاحات مواجه می‌شویم که تغییر بنیادین در زبان صوفیان به وجود آوردند: یکی عشق و اصطلاحات مربوط به آن و دیگری اصطلاحات مربوط به باده و مجالس باده‌گساری. در هر دو خوشه اصطلاحات عشق و باده حالاتی تصویر می‌شود که فراتر از امور عادی زندگی است و به چیزهایی اشاره دارد که ورای «طور» عقل است. هم در توصیف تجربه عشق و هم در توصیف تجربه باده‌گساری، فرد به سختی می‌افتد و بیان آن تجربه‌ها را با زبان عادی و با واژگان متعارف بسیار دشوار می‌بیند. این دشواری را صوفیه نیز در بیان تجربه‌های خود داشتند. صوفیان خود را همچون عاشقی می‌دیدند که عشق به حضرت حق آنها را از خود بی‌خود کرده است و همچون باده‌گساری می‌دیدند که شراب محبت الهی را نوشیده و از دنیا و مافیها بی‌خبر و مست شده است. بنابراین، عشق و باده می‌توانست بهترین ماده‌ای باشد که صوفیان با تشبیه خود به فرد عاشق و فرد مست از آن استفاده کنند. البته این مسئله اعتراض شدید بسیاری از متشرعان را برانگیخت ولی به تدریج همه صوفیان و بیشتر شریعتمداران آن را پذیرفتند.

از این روست که به تدریج و از قرن پنجم هجری، اشعار شاعران غیرصوفی و الفاظ آنان در «وصف بدن معشوق» و «مجالس باده‌گساری»، ابتدا در حلقه‌های سماع و سپس در ادبیات صوفیه وارد شد. سخنانی که نمی‌توان از آن جز عشق مجازی تعبیر کرد؛ مانند آن‌که از لب و خال و چشم و زلف معشوق یاد می‌کرده‌اند یا درباره احوالی سخن می‌گفتند که با آداب مسلمانی، مناسب نمی‌نموده است؛ مانند وصف شراب و رباب و آواز و رقص و خرابات. معلوم است که عامه مسلمانان و اهل شریعت آن را زشت می‌شمردند و بر صوفیان شنعت‌ها می‌زدند و به کفر و زندقه متهم می‌کردند (زرین کوب، ۱۴۸). صوفیه ناگزیر برای رهایی از دردسرهای سطحیات خود، با تأویل این اصطلاحات، هریک از این الفاظ را اشارتی و رمزی حاکی از دریافت‌های خود قرار دادند؛ مثلاً زلف را اشارتی به کثرت و خال را کنایتی از وحدت دانستند تا از تهمت انکار عوام رهایی یابند (زرین کوب، ۱۴۹).

بحث از معانی اصطلاحات رایج در میان صوفیه از آغاز نگارش در میان صوفیان وجود

تصحیح رساله «شرح مصطلحات صوفیه» از نویسنده‌ای ناشناخته به همراه مقدمه ... ۲۰۹

داشته است. نویسندگان بسیاری، از قدیم بر تعریف اصطلاحات صوفیه همت کردند و در آثار خود باب یا ابوابی را به شرح اصطلاحات صوفیه اختصاص دادند و بعدتر به تک‌نگاری و تألیف رساله مستقل در باب شرح اصطلاحات تصوف روی آوردند که در واقع «واژه‌نامه» تصوف‌اند. صوفیه تا قرن ششم هجری، درباره الفاظ خاص تصوف، لفظ «عبارات» و «الفاظ» را به کار می‌برده‌اند و ظاهراً از این زمان به بعد به تدریج لفظ «اصطلاحات» و «مصطلحات» رایج شد (پورجوادی، ۱۸-۱۹). از رساله‌هایی که بخشی از آن به شرح اصطلاحات صوفیه اختصاص یافته، می‌توان به اللمع تألیف ابونصر سراج طوسی (ف. ۳۷۸ق)، التعرف لمذهب اهل التصوف تألیف ابوبکر کلابادی (ف. ۳۸۵ق)، تهذیب الاسرار تألیف ابوسعید خرقوشی (ف. ۴۰۶ یا ۴۰۷ق)، رساله قشیریّه تألیف ابوالقاسم قشیری (متوفی ۴۶۵ق) و البیاض و السواد، تألیف خواجه ابوالحسن علی سیرجانی (ف. حدود ۴۷۰ق) اشاره کرد. به نظر می‌رسد نخستین اثر مستقلی که درباره اصطلاحات صوفیه نگاشته شده است، کتاب عبارات الصوفیه، منسوب به ابوالقاسم قشیری باشد که با استفاده از چند اثر صوفیانه، رساله به نسبت جامعی درباره اصطلاحات تصوف گرد آورده است^۱ (پورجوادی، ۱۸-۲۰). اصطلاحات الصوفیه ابن عربی (ف. ۶۳۸ق)، از مهم‌ترین رساله‌های مستقل در شرح اصطلاحات است که ۲۰۰ لفظ یا اصطلاح مهم را شرح کرده است و بعدها مأخذ بسیاری از صوفیان برای شرح اصطلاحات قرار گرفته است. این آثار گرچه با هم فرق دارند اما به کلی نسبت به هم بی‌ارتباط نیستند و همه آثار بعدی با نگاه به آثار پیشین یا با استفاده از آنها نوشته شده است. این رساله‌ها شامل دو بخش یا دو گونه اصطلاحی‌اند: ۱- واژه‌نامه اصطلاحات غیراستعاری (غیرسمبولیک)؛ ۲- واژه‌نامه اصطلاحات استعاری (سمبولیک) (الفتی، ۱۳۶۲، مقدمه مصحح، ۲۰). تعیین تاریخ دقیق پیدایش اصطلاحات استعاری در میان صوفیه کاری دشوار است. با این حال می‌دانیم که در اواخر قرن ششم یا اوایل قرن هفتم، این اصطلاحات در کمال پختگی و شهرت بوده است؛ زیرا اوراد الاحباب که در نیمه نخست قرن هفتم تألیف شده است، در فصّ سماع، به چندین اصطلاح استعاری صوفیه، مانند شراب و دیر و زُنار و ترسا و خرابات توجه داده است و پس از آن نیز این مسئله ادامه داشته است. رساله مهم دیگر در اصطلاحات استعاری تصوف که متعلق به قرن هشتم هجری است، رَشْفُ اللاحاظ فی کشفِ الالفاظ منسوب به شرف‌الدین حسین بن الفتی تبریزی است که در ادامه مقاله درباره آن

۱. به نظر دکتر نصرالله پورجوادی نویسنده «عبارات»، احتمالاً باید یکی از شاگردان یا مریدان قشیری باشد نه خود قشیری (همان منبع).

سخن خواهیم گفت. رساله شرح مصطلحات صوفیه که در پایان این مقاله متن آن را تصحیح کرده‌ایم یکی از حلقه‌های همین تسییح است و در محتوا نیز بسیار شبیه رشف اللاحاظ است. ما در ابتدا متوجه شباهت میان این رساله و رساله رشف اللاحاظ نشده بودیم، ولی چون فهرست‌نویس نسخه خطی مورد استفاده ما به اشتباه این رساله را همان رشف اللاحاظ دانسته بود، به این صرافت افتادیم که به رشف اللاحاظ نیز مراجعه کنیم و در آنجا به شباهت‌ها و در عین حال تفاوت‌های بسیار میان این دو رساله پی بردیم.

شرح مصطلحات صوفیه مقدمه‌ای دارد و سه فصل. نویسنده، در مقدمه از حکمت لباس صورت که صوفیه بر عالم معانی پوشانیده‌اند و ابداع اصطلاحات عرفانی سخن می‌گوید و پس از آن در فصل‌های سه‌گانه، ۲۵۵ اصطلاح استعارای صوفیه را شرح می‌کند.

مقایسه رساله شرح مصطلحات صوفیه و رساله رشف اللاحاظ فی کشف الالفاظ

شباهت‌های دو رساله

رساله رشف اللاحاظ فی کشف الالفاظ را استاد نجیب مایل هروی تصحیح کرده است. ایشان بسیاری از رساله‌های شبیه رشف اللاحاظ، هم‌چون رساله اصطلاحات عراقی، را همان رشف اللاحاظ دانسته‌اند؛ ولی به نظر می‌رسد شباهت‌های میان این رساله‌ها رهن شده و استاد مایل هروی را به اشتباه انداخته است. با بررسی این رساله‌ها می‌توان ادعا کرد که همه آنها رساله‌هایی مستقل هستند یا دست‌کم روایت‌هایی مستقل و متفاوت هستند که هسته مرکزی آنها بسیار به یکدیگر نزدیک است. رساله رشف اللاحاظ در محتوای مقدمه و عنوان فصول سه‌گانه و اصطلاحات شرح شده، بسیار شبیه رساله شرح مصطلحات صوفیه است؛ اما تفاوت‌های مهمی هم دارند که به آنها اشاره می‌کنیم. در واقع می‌توان گفت که هر دو رساله در ساختار و صورت به یکدیگر شبیه‌اند ولی در تعداد اصطلاحات و شرح مربوط به هر اصطلاح متفاوت‌اند.

تفاوت‌های دو رساله

(۱) تفاوت در مقدمه

مقدمه رشف اللاحاظ تقریباً همه مقدمه شرح مصطلحات صوفیه را دربردارد و البته مفصل‌تر و مشروح‌تر است و افزون بر اندکی تفصیل درباره قوای ادراک بشری، در برخی نسخه‌ها به نام نویسنده یعنی حسین بن احمد تبریزی و نام رساله یعنی رشف اللاحاظ فی کشف الالفاظ تصریح شده است. استاد مایل هروی در پانوشته گفته است که نام کتاب در نسخه‌های

تصحیح رساله «شرح مصطلحات صوفیه» از نویسنده‌ای ناشناخته به همراه مقدمه ... ۲۱۱

مختلف، متفاوت است و بعضی نسخه‌ها به نام «رساله اصطلاحات صوفیه» یا «شرح الالفاظ فی کشف الالفاظ» است. البته این مقدمه در همه نسخه‌هایی که به آن ارجاع شده، نیست و بعضی از نسخه‌ها مقدمه متفاوتی دارند (الفتی، ۳۸).

(۲) تفاوت در عناوین فصل‌ها

نام‌گذاری فصل‌های سه‌گانه هم در دو رساله تفاوت دارد. نویسنده شرح مصطلحات صوفیه، «اسامی عشق و عاشق و معشوق»، «اسامی آلات طرب» و «اسامی احوال عاشق و عشق» را برای عنوان فصل‌های کتاب خود برگزیده است؛ ولی در رشف الالفاظ، عنوان فصل‌ها چنین است: «اسامی معشوق»، «اسامی که میان عاشق و معشوق متداول است بر سبیل اشتراک» و «کلماتی چند که مخصوص به عاشق و احوال اوست، اگرچه بعضی را تعلق به معشوق است».

(۳) تفاوت در تعداد اصطلاحات

از نظر شمارگان، رشف الالفاظ ۳۰۰ اصطلاح را شرح کرده است، یعنی ۴۵ عنوان بیش از رساله حاضر؛ با این حال ۳۴ اصطلاح، در شرح مصطلحات صوفیه آمده است که در رشف الالفاظ نیست. این اصطلاحات، عبارت‌اند از: ۱- ذقن، ۲- بر چون سیم، ۳- سخن چون در، ۴- سخن چون گوهر، ۵- گوهر سخن، ۶- مجلس، ۷- کباب، ۸- بذل کردن، ۹- درباختن، ۱۰- ترک کردن، ۱۱- برخاستن، ۱۲- نشستن، ۱۳- رفتن، ۱۴- آمدن، ۱۵- درون، ۱۶- بیرون، ۱۷- فهم، ۱۸- عقل، ۱۹- بنفشه، ۲۰- دکان، ۲۱- سفیدی، ۲۲- کبودی، ۲۳- جویبار، ۲۴- آب روان، ۲۵- ناله زیر، ۲۶- سماع، ۲۷- پای کوفتن، ۲۸- دست زدن، ۲۹- سهر، ۳۰- کوی، ۳۱- آستان، ۳۲- کاهلی، ۳۳- شتاب، ۳۴- گفت‌وگوی.

در مقابل ۷۹ واژه یا عبارت هم در رشف الالفاظ شرح شده است که در رساله شرح مصطلحات صوفیه نیست: ۱- میل، ۲- مهر، ۳- آرزو، ۴- جور، ۵- ناز، ۶- خشم، ۷- کین، ۸- جنگ، ۹- آشتی، ۱۰- قربت، ۱۱- پرده، ۱۲- حجاب، ۱۳- نقاب، ۱۴- مستوری، ۱۵- سیری، ۱۶- سرکشی، ۱۷- تندی، ۱۸- تیزی، ۱۹- سلطانی، ۲۰- امیری، ۲۱- حاکمی، ۲۲- دوستکامی، ۲۳- صفت، ۲۴- سواری، ۲۵- توانگری، ۲۶- توانایی، ۲۷- تاختن، ۲۸- ترک‌تاز، ۲۹- غارت، ۳۰- تاراج، ۳۱- بیگانگی، ۳۲- آشنایی، ۳۳- تکبر، ۳۴- شهود، ۳۵- کنج، ۳۶- یار، ۳۷- غمگسار، ۳۸- غمخوار، ۳۹- مهربان، ۴۰- دلدار، ۴۱- دلبر، ۴۲- دلگشا، ۴۳- جانان، ۴۴- جان‌افزا، ۴۵- دو ست، ۴۶- قد استوار، ۴۷- قامت، ۴۸- زلف، ۴۹- موی، ۵۰-

گیسوی، ۵۱- خم زلف، ۵۲- پیچ زلف، ۵۳- تاب زلف، ۵۴، سر، ۵۵- پیدشانی، ۵۶- ابرو، ۵۷- کمان ابرو، ۵۸- ابروی خفته، ۵۹- طاق ابرو، ۶۰- مژه، ۶۱- خم، ۶۲- سرانجام، ۶۳- تجلی، ۶۴- غواصی، ۶۵- دریا، ۶۶- گل، ۶۷- لاله، ۶۸- چشم نرگس، ۶۹- خط سیاه، ۷۰- سخن چرب، ۷۱- زبان چرب، ۷۲- قفا، ۷۳- میان‌باریک، ۷۴- مدهوشی، ۷۵- نزدیکی، ۷۶- ناتوانی، ۷۷- علو، ۷۸- علف (در رشف‌الاحاظ دو شرح مختلف از دو نسخه، یکی در متن و دیگری در نسخه‌بدل‌ها، برای واژه علف آمده است که رساله شرح مصطلحات صوفیه مطابق متن است)، ۷۹- محمل.

افزون بر این در شرح مصطلحات صوفیه، واژه‌هایی چون ترسا و طامات و راحت و فقیری آمده است که در رشف‌الاحاظ با اندکی اختلاف به ترتیب: ترسابچه و طاعات و راحت وجود و فقر است. نیز رشف‌الاحاظ، حزن را با وجدان و فقدان یکی گرفته است. ترتیب واژه‌ها در دو نسخه هم یکسان نیست و به دلیل تفاوت در عنوان فصل‌ها، مختلف آمده است.

در شیوه شرح‌نویسی بر اصطلاحات مشترک، رفتار هر دو رساله یکسان و بر سبیل ایجاز است؛ هرچند رشف‌الاحاظ برخی از اصطلاحات را با تفصیل بیشتری نسبت به رساله حاضر شرح کرده است و نیز گاه اختلاف در تعریف دارند؛ مانند اینکه «چشم نرگس»، در نسخه حاضر، ذیل «چشم ترک» و عین آن دانسته شده است، اما نویسنده رشف‌الاحاظ، آن را متفاوت از «چشم ترک» از نظر ساحت آگاهی شمرده است.

استقلال هر دو رساله

با توجه به تفاوت‌های میان دو نسخه، در عین شباهت‌های بسیار، بعید به نظر می‌رسد این دو رساله یکی باشند؛ چنان‌که به دلیل زبان مشترک صوفیه در کاربست اصطلاحات و استعارات، شباهت‌های بسیاری در نسخه‌های موجود از شرح اصطلاحات تصوف دیده می‌شود. استاد نجیب مایل هروی در آغاز رساله رشف‌الاحاظ، به نسخه‌های بسیاری از آن رساله اشاره کرده است که ناقص یا کامل در کتابخانه‌های جهان موجود است. او مشخصات پنج نسخه معتبر و کهن را آورده است که در تصحیح رساله از آنها بهره برده است. از مقایسه پنج نسخه مرجع در تصحیح رشف‌الاحاظ، چنین برمی‌آید که هیچ‌یک از آنها مانند نسخه حاضر نیست و روشن است که مایل هروی رساله حاضر را ندیده است. رساله اصطلاحات

۲. در نسخه تاشکند، ذیل چشم ترک و عین آن دانسته شده است.

تصحیح رساله «شرح مصطلحات صوفیه» از نویسندۀ ناشناخته به همراه مقدمه ... ۲۱۳

منسوب به فخرالدین عراقی (ف. ۶۸۸ق) که همراه با لمعات او، به کوشش جواد نوربخش، تصحیح و چاپ شده است هم بسیار شبیه هر دو رساله و گویی ترکیبی از دو رساله است. مایل هروی در مقاله «اصطلاحات عراقی در گزارش سمنانی» (مایل هروی، ۱۳۶۶، ۹۷-۱۰۷)، رساله منسوب به عراقی را که تفاوت خاصی (جز در دیباچه و برخی اصطلاحات) با رساله رشف الالحاظ ندارد، در واقع اثری برساخته در قرون متأخر می‌داند و معتقد است از اصطلاحات عراقی، نسخه‌ای معتبر و کهن موجود نیست و در کتابشناسی‌ها هم از آن اثری نیست. او به دلیل قدیمی‌تر بودن نسخه رشف الالحاظ، نیز تصریح نام نویسنده و نام کتاب در یکی از نسخه‌های کهن، این نسخه‌ها را با وجود تفاوت‌هایی که در مقدمه و در ترتیب بعضی اصطلاحات دارند، همان رشف الالحاظ می‌نامد (همان، ۹۸) که به نظر می‌رسد برداشت درستی نیست. او در ادامه و در جست‌وجو برای یافتن دلیل انتساب رساله اصطلاحات به فخرالدین عراقی، از کتابی با عنوان لطایف / شرفی فی بیان طویف صوفی از قرن هشتم هجری یاد می‌کند که به املائی سیداشرف جهانگیر سمنانی (ف. ۸۰۸ق) و تحریر نظام‌الدین غریب یمنی نوشته شده است. در این کتاب، بخشی از مصطلحات استعاره صوفیه آمده است که سیداشرف در سفر به دمشق و در مجلس کبیرالدین عراقی فرزند فخرالدین عراقی، از او آموخته و پس از بازگشت به هندوستان و در حلقه مریدانش، گزارش کرده است. این گزارش اگرچه فصل‌بندی نشده و بدون مقدمه است، اما در اصطلاحات، بسیار شبیه رساله‌های دیگر است. البته مایل هروی این احتمال را نیز دور از ذهن نمی‌داند که در همان مجلس کبیرالدین، یکی از مریدان، اصطلاحات او را به نام اصطلاحات عراقی ثبت کرده باشد و بعدها به دلیل شهرت فخرالدین عراقی، به او منسوب شده باشد (همان، ۹۸ - ۹۹ و ۱۰۶). بهروز صاحب‌اختیاری در مقاله‌ای به نام «رساله اصطلاحات عرفانی» سخن مایل هروی را نقد کرده است (صاحب‌اختیاری، ۱۰۴-۱۰۸). او با توجه به اینکه نسخه محل ارجاع در تصحیح جواد نوربخش در رساله اصطلاحات عراقی، نسبت به کهن‌ترین نسخه رشف الالحاظ که هروی در تصحیح استفاده کرده است، پنجاه سال قدیمی‌تر است، چنین قطعیتی را در رد انتساب رساله به عراقی منصفانه ندانسته است. نسخه مستند در تصحیح رساله عراقی، نسخه متعلق به خانقاه نعمت‌اللہی، شامل لمعات و اصطلاحات است که کتابت آن ۸۱۷-۸۲۲ ق به خط اسعد بن احمد بن محمد الکاتب است؛ حال آن‌که کهن‌ترین نسخه‌ای که نجیب مایل هروی در تصحیح رشف الالحاظ از آن بهره برده است، نسخه‌ای در مجموعه شماره ۲۶۲۰ در کتابخانه ایاصوفیا و به تاریخ ۸۷۴ ق است

(الفتی، مقدمه مایل هروی، ۲۷-۲۸؛ صاحب‌اختیاری، ۱۰۴-۱۰۸؛ عراقی، مقدمه جواد نوربخش، ۱۶).

از آنجا که در فهرست نسخ خطی، رساله‌های دیگری نیز می‌توان یافت که آغاز مقدمه آن کاملاً با مقدمه رشف اللاحاظ شبیه است، مانند / اشارات دیوان حافظ (فنخا، ۵۹۰/۳)؛ رساله مذسوب به عزیز نسفی (فنخا، ۶۸/۴)، / اصطلاحات دیوان حافظ (فنخا، ۴۶/۴) و / اصطلاحات صوفیان (فنخا، ۴۹/۴)، به نظر می‌رسد در نام‌گذاری این رساله به نام رشف اللاحاظ، باید احتیاط بیشتری کرد. با توجه به مطالبی که تا اینجا گفتیم، می‌توان ادعا کرد که رساله شرح مصطلحات صوفیه (رساله حاضر) غیر از رشف اللاحاظ و رساله‌ای مستقل است.

نسخه‌شناسی رساله شرح مصطلحات صوفیه

از رساله شرح مصطلحات صوفیه یک نسخه کهن و ارزشمند به دست ما رسیده است. رساله ضمن مجموعه‌ای خطی است که متعلق به بنیاد خاورشناسی ابوریحان بیرونی در شهر تا شکند (ازبکستان) است و به شماره ۳۱۰۰ در آنجا نگهداری می‌شود و ۲۱۱ برگ دارد. تصویر این مجموعه به همت آقای سیدعلی موجانی فراهم آمده است. وی در این تصویر نام مجموعه را «سرود بخارا» گذاشته است. در آغاز مجموعه، پس از مقدمه کوتاه سیدعلی موجانی، فهرست رساله‌های مجموعه را استاد علی بهرامیان ثبت کرده‌اند. شرح مصطلحات صوفیه هفدهمین رساله در مجموعه حاضر است. عنوان رساله در بالای برگ نخست به صورت کمرنگ با خطی غیر از خط متن و احتمالاً در زمانی متأخر بر تاریخ کتابت نسخه نوشته شده است.

اگرچه سعی استاد علی بهرامیان مشکور است، اما به دلیل چند سهو و خطا که در فهرست ایشان راه یافته و ما توانستیم پاره‌ای از آنها را اصلاح کنیم، فهرست رساله‌های مجموعه را اینجا می‌آوریم؛ به‌ویژه از این نظر که مجموعه بخارا در جای دیگری معرفی نشده است. بیشتر رساله‌های این مجموعه به خط محمدباقر بن فخرالدین رومی کتابت شده است. از میان هجده رساله و یادداشت، پنج رساله تاریخ کتابت دارد (دو رساله در سال ۸۴۸ ق و دو رساله در سال ۸۵۷ ق و یک رساله در سال ۸۶۶ ق). با توجه به تاریخ کتابت رساله‌ها و ترتیب قرار گرفتن آنها در مجموعه، به نظر می‌رسد رساله‌ها در صحافی پس و پیش شده باشند. و اما رساله‌های مجموعه:

۱. ابوالعباس احمد بن علی قرشی بونی (ف. ۶۲۲ ق)، «رساله فیها خواص الحروف و معانیها و مخارجها و ما یختص بها من کلام البونی رحمه الله. هکذا وجد فيه والظاهر أنه من کلام الشیخ

تصحیح رساله «شرح مصطلحات صوفیه» از نویسندگانی ناشناخته به همراه مقدمه ... ۲۱۵

۱. ابی الحسن الحرائی رحمه الله أو مأخوذاً من کلامه»، به زبان عربی، نام کاتب: محمدباقر بن فخر الرومی، تاریخ کتابت: ۴ شعبان ۸۴۸، برگ ۱۳ - ۱۱۳.
۲. ابوالحسن تاج‌الدین علی بن احمد بن ابراهیم حوالی تجیبی (ف. ۶۳۷ ق) «رساله فی علم الحروف»، عربی، کاتب: محمدباقر بن فخر الرومی، تاریخ کتابت: ۲۴ شعبان ۸۴۸، برگ ۱۳ - ۱۱۸.
۳. «کفایة الفرایض»، فارسی، برگ ۱۱۸ - ۱۱۲۴.
۴. «یادداشت کوتاه درباره ایمان مجمل و مفصل»، فارسی، برگ ۱۲۵.
۵. میرسیدعلی همدانی (ف. ۷۸۶ ق)، «رساله واردات»، فارسی، برگ ۱۲۵ - ۱۳۴.
۶. میرسیدعلی همدانی (ف. ۷۸۶ ق)، «رساله ده قاعده»، فارسی، کاتب: عبدالرحیم بن مولانان عبدالله ختلانی. برگ ۱۳۴ - ۱۳۹.
۷. میرسیدعلی همدانی (ف. ۷۸۶ ق)، «دعای مبارک از حضرت امیر سیدعلی همدانی»، فارسی، برگ ۱۳۹.
۸. حکیم ترمذی، «دعا»، عربی، برگ ۱۴۰.
۹. سعدالدین حمویه (ف. ۶۴۹ ق)، «رساله در شرح حدیث کنز»، فارسی، برگ ۱۴۱ - ۱۴۴.
۱۰. «شرح حدیث إن الله خمر طینه آدم» از نویسندگانی نامعلوم، عربی، برگ ۱۴۴ - ۱۴۶.
۱۱. ابومنصور اصفهانی (ف. ۴۱۸ ق)، «نهج الخاص»، عربی، کاتب: محمد الباقر بن فخرالدین الرومی، تاریخ کتابت: ۵ ذی‌قعدة ۸۶۶، برگ ۱۴۷ - ۱۵۷.
۱۲. «اختیارات از سخنان مشایخ و احادیث»، عربی، برگ ۱۵۷ - ۱۶۰.
۱۳. خواجه احمد غزالی (ف. ۵۱۷ یا ۵۱۷ ق)، «عینیه»، عربی، برگ ۱۶۱ - ۱۷۶.
۱۴. خواجه محمد پارسا (ف. ۸۲۲)، «أجوبة الفتاوی التي أرسلت من هراة»، فارسی، تاریخ کتابت: سه‌شنبه ۱۰ رجب ۸۵۷، برگ ۱۷۷ - ۱۸۶.
۱۵. «رساله در تصوف»، فارسی، تاریخ کتابت: ۱۱ رجب ۸۵۷، برگ ۱۸۶ - ۱۹۲.
۱۶. «رساله در معنای تصوف و صوفیه»، فارسی، برگ ۱۹۳ - ۱۹۵.
۱۷. «شرح مصطلحات صوفیه»، فارسی، برگ ۱۹۶ - ۲۰۰. (همین رساله حاضر)
۱۸. خواجه محمد پارسا (ف. ۸۲۲)، «صور الفتاوی التي وردت من هراة إلى بخارا»، فارسی، برگ ۲۰۱ - ۲۰۷.

از آنجا که تنها نسخه به دست آمده از شرح مصطلحات صوفیه، همین نسخه خطی موجود در مجموعه بخارا است، تصحیح آن صرفاً با تکیه به همین نسخه انجام شده است. البته برای خواندن برخی کلمات دشوار و سخت‌خوان از سایر رساله‌های موجود در شرح اصطلاحات تصوف مانند بخشی از کشف المحجوب هجویری و رساله اصطلاحات فخرالدین عراقی و رشف اللاحاظ فی کشف الالفاظ منسوب به الفتی بهره بردیم. با این حال برخی کلمات محدود (۴ مورد)، همچنان بدخوان یا محل سؤال باقی ماند که در متن مشخص کرده‌ایم. واژه‌هایی که درباره آن تردید داشتیم با علامت (؟) در مقابل آن، مشخص کردیم و کلماتی که در نسخه خط‌خوردگی دارد یا موفق به خواندن آن نشدیم با عبارت (ناخوانا) معلوم کرده‌ایم. همچنین اشتباهات املائی در متن را اصلاح کردیم و اصل آن را در پاورقی آوردیم. هر جا که به متن چیزی اضافه کردیم، با نشانه قلاب [] مشخص شده است.

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر علاوه بر تصحیح و تحقیق رساله‌ای کهن با عنوان شرح مصطلحات صوفیه، اولاً سیر شکل‌گیری مصطلحات صوفیه و تحولات و تطورات آن را بررسی کردیم؛ ثانیاً نشان دادیم که گردآوری و شرح اصطلاحات تصوف خود نوعی ادبی (ژانر) در میان ادبیات صوفیه به شمار می‌رود و می‌توان صدها متن کهن را معرفی کرد که متعلق به این ژانر هستند؛ ثالثاً به این نتیجه رسیدیم که شباهت‌های میان چنین رساله‌هایی نباید ما را به این اشتباه بیندازد که همه این‌ها یک رساله هستند؛ بلکه باید گفت هر یک از رساله‌های مربوط به اصطلاحات صوفیه رساله‌ای مستقل هستند، هرچند هسته مرکزی آن‌ها با یکدیگر شبیه باشد. حداکثر می‌توان گفت که این رساله‌ها روایت‌های مختلف و البته مستقل از یک موضوع هستند؛ رابعاً رساله شرح مصطلحات صوفیه را با رساله رشف اللاحاظ فی کشف الالفاظ منسوب به الفتی تبریزی مقایسه کردیم و وجوه شباهت و تفاوت این دو رساله را آشکار کردیم.

متن رساله شرح مصطلحات صوفیه

[مقدمه]

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد و سپاس خدای را عزوجل که دُرر معانی در تحت صور بیانی عیان می‌کند، و طراز حقایق را در پس پرده رقایق مجاز نهنان می‌گرداند، و درود بسیار و تهیت بی شمار بر سرور کائنات و مهتر موجودات محمد مصطفی صلوات الله علیه و سلامه باد و بر آل و اصحاب و پاکان او.

اما بعد؛ ببايد دانست که عالم معانی ادراک نتوان کرد مگر در کسوت لباس و صورت، زیرا که معانی از آن روی که معانی اند لطیف‌اند و وجود روحانی مادام که از کسوت لباس و صورت مجرد باشد ادراک بشری انسانی بدان راه نتواند برد. پس حکمت الهی اقتضای آن کرد که هر معنی را در کسوت صورتی فعلی و قولی محسوس و معقول به عالمیان نماید تا به ادراک ایشان رسد.

بیت

من معترفم که شاهد دل معنی است لیکن چه کنم که چشم صورت‌بین است و چون اصحاب معنی و اهل تحقیق این صورت دیده‌اند و ترنم معانی کرده‌اند، الفاظ زلف و خال را در سلک نظم کشیده‌اند و هر یکی را مظهر معنی عظیم کرده‌اند و حقایق و دقایق را در این نمط نموده، پس واجب دیدم آن الفاظ و اسامی را شرحی کردن تا هرکس که شروع کند در ابیات ایشان، داند که مقصود ایشان نه این صورت ظاهر دنیوی است و نظر ایشان تا کجا و که را بوده است و بدین الفاظ و اسامی مختصر، چه معانی و حقایق خواسته‌اند. وأسأل الله تعالى الصواب وأعوذ به من الزلل والخطاء إنه الجواد الوهاب.

فصل [یکم]

در اسامی عشق و عاشق و معشوق

- (۱) محبت: دوستی محض را گویند بی‌علاقه.
- (۲) محب: صاحب دوستی محض را گویند با حق تعالی.
- (۳) محبوب: حق تعالی را گویند وقتی که مستغنی دانند / ۱۱۹۷/ از دوستی.
- (۴) طلب: جستن حق را گویند مطلق؛ عام‌تر از آن‌که دوست دارند یا نه.
- (۵) طالب: جوینده حق تعالی را گویند از راه مخمّلت کمال نه از روی دوستی.

(۶) **مطلوب:** حق تعالی را گویند وقتی که جوینده عام‌تر از آن بود که به دوستی منسوب باشد.

(۷) **عشق:** محبت مفرطه را گویند و نیز دوستی حق تعالی را گویند با وجود طلب و جدّ تمام و نیز جذبۀ الهی را گویند.

(۸) **عاشق:** آشفته جمال و جلال الهی را گویند بعد از آن که طلب کرده باشد به جدّ تمام.

(۹) **معشوق:** حق تعالی را گویند وقتی که طلب کنند به جدّ تمام و از آن جهت که مستحق دوستی است از جمیع وجوه.

(۱۰) **شوق:** انزعاج دل را گویند در طلب معشوق.

(۱۱) **اشتیاق:** کمال انزعاج دل را گویند در میل کلی و طلب تمام و عشق مدام.

(۱۲) **حُسن:** جمعیت کمالات را گویند در یک ذات و این جز حق تعالی را نبود.

(۱۳) **جمال:** ظاهر کردن کمالات معشوق است.

(۱۴) **جلال:** ظاهر کردن بزرگی معشوق است از جهت استغنا از عاشق.

(۱۵) **لقا:** ظهور معشوق را گویند، چنان‌که عاشق را یقین حاصل شود که اوست.

(۱۶) **لطف:** پرورش دادن معشوق است عاشق را به طریق موافقت.

(۱۷) **ملاحظت:** بی‌نهایتی کمالات الهی را گویند که هیچ کس به نهایت آن نرسد.

(۱۸) **ظرافت:** ظهور انوار است از راه مشاهده مجرد از ماده.

(۱۹) **شنگی:** احکام طوابع و لوامع انوار است از حضرت حق جلّ و علا در ماده.

(۲۰) **شوخی:** کثرت التفات را گویند.

(۲۱) **کرشمه:** التفات را گویند.

(۲۲) **شکل:** وجود معشوق را گویند.

(۲۳) **شمایل:** امتزاج جمالیات و جلالیات را گویند.

(۲۴) **شیوه:** اندک جذبۀ الهی را گویند در هر حالی که باشد.

(۲۵) **مکر:** غرور دادن معشوق و عاشق را تا به طریق لطف و موافقت یا به طریق قهر و مخالفت.

(۲۶) **فریب:** استدراج الهی را گویند.

(۲۷) **وفا:** عنایت ازلی را گویند.

- (۲۸) جفا: پوشانیدن دل سالک را گویند از معارف. /۱۹۷/پ
- (۲۹) چشم: صفت بصیری الهی را گویند.
- (۳۰) دیده: اطلاق[ع] الهی را گویند.
- (۳۱) چشم مست: ستر کردن الهی را گویند بر تقصیری که از سالک در وجود آید.
- (۳۲) چشم خمار: ستر کردن تقصیر سالک را گویند بر سالک.
- (۳۳) چشم آهوانه: ستر کردن الهی را گویند بر تقصیرات سالک از غیر سالک.
- (۳۴) چشم شهلا: ظاهر کردن احوال و کمالات سالک را گویند بر سالک و بر غیر سالک، و این مقام از مکر و استدراج خالی نباشد.
- (۳۵) چشم ترک: ستر کردن احوال و کمالات سالک را گویند بر سالک و بر غیر او و هرچه به جز این؛ همچنین چشم نرگس.
- (۳۶) روی: مرآت تجلیات را گویند.
- (۳۷) ماه‌روی: تجلیاتی را گویند که در ماده باشد.
- (۳۸) چهره: تجلیاتی را گویند که سالک بر کیفیت آن مطلع شود.
- (۳۹) رخ: تجلیات محض را گویند.
- (۴۰) چهره گلگون: تجلیاتی را گویند [که] در غیر ماده باشد در حالت غیبت سالک.
- (۴۱) خال سیاه: عالم غیب را گویند.
- (۴۲) خط سبز: عالم برزخ را گویند.
- (۴۳) لب: کلام را گویند.
- (۴۴) لب لعل: بطون کلام را گویند.
- (۴۵) لب شکرین: کلام مُنزل را گویند که به واسطه باشد.
- (۴۶) لب شیرین: کلام بی‌واسطه را گویند به شرط ادراک.
- (۴۷) دهان: صفت متکلمی را گویند.
- (۴۸) دهان کوچک: صفت متکلمی را به طریق (ناخوانا) و تقدیس از فهم و وهم مخلوق.
- (۴۹) زبان: امر را گویند مطلقاً.
- (۵۰) زبان شیرین: امری را گویند که موافق تقدیر باشد.
- (۵۱) زبان تلخ: امری را گویند که موافق طبع سالک نباشد.

- (۵۲) ذَّقْن: محل ملاحظه را گویند.
- (۵۳) زَنِّخ: محل لذت را گویند از مشاهده.
- (۵۴) سیب زَنِّخ: علم لذت را گویند از مشاهده.
- (۵۵) چاه زَنِّخ: مشکلات اسرار مشاهده را ۱۱۹۸/ گویند.
- (۵۶) غَبْغَب: اقتران ملاحظه و لذت علم را گویند.
- (۵۷) بناگوش: رقیقه سلسله اعتصام را گویند به حضرت الهیت.
- (۵۸) دوش: صفت کبریایی حق را گویند.
- (۵۹) سینه: صفت علم الهیت را گویند.
- (۶۰) بر: صفت ربوبیت را گویند.
- (۶۱) بر چون سیم: پرورد[ن] سالک را گویند وقتی که پرورش موافق طبع سالک نباشد.
- (۶۲) میان: سابقه (۴) را گویند که در میان محب و محبوب باشد.
- (۶۳) موی میان: نظر سالک را گویند بر قطع حُجُب.
- (۶۴) دست: صفت قدرت را گویند.
- (۶۵) ساعد: صفت قوت را گویند.
- (۶۶) انگشت: صفت احاطت را گویند.
- (۶۷) بازو: مشیت را گویند.
- (۶۸) سخن: اشارت و انتباه[ه] الهی را گویند مطلقاً.
- (۶۹) سخن شیرین: اشارت الهی را گویند به واسطه.
- (۷۰) دُرّ سخن: مکاشفه اسرار الهی را گویند در ماده و غیر ماده.
- (۷۱) سخن چون دُرّ: اشارت واضح را گویند در ماده و غیر ماده.
- (۷۲) سخن چون گوهر: اشارت مُدرک در ماده را گویند.
- (۷۳) گوهر سخن: ادراک اشارت را گویند در ماده و غیر ماده.
- (۷۴) سلام: درود و مَحْمِلَت را گویند.
- (۷۵) پیام: اوامر و نواهی را گویند.
- (۷۶) هدیه: نبوت و ولایت را گویند.
- (۷۷) بعثت: وحی را گویند یا الهام را گویند.

فصل [دوم]

در اسامی آلات طرب

- (۷۸) مجلس: اوقات حضور را گویند.
- (۷۹) عشرت: لذت انس را گویند با حق تعالی با وجود علم از لذت.
- (۸۰) طرب: انس با حق را گویند و سرور دل.
- (۸۱) عیش: دوام حضرت انس را گویند با حق تعالی.
- (۸۲) شراب: غلبات عشق را گویند با وجود اعمالی که مستوجب ملاحظت باشد.
- (۸۳) شراب خام: عیش ۱۹۸/ب / ممزوج را گویند.
- (۸۴) شراب پخته: عشق صرف را گویند.
- (۸۵) شرابخانه: عالم ملکوت را گویند.
- (۸۶) می: غلبات عشق را گویند با وجود اعمالی که مقارن سلامت باشد.
- (۸۷) میخانه: عالم لاهوت را گویند.
- (۸۸) میکده: قدم مناجات را گویند.
- (۸۹) خمخانه: مهبط تجلیات را گویند که از عالم قلب است.
- (۹۰) باده: عشق را گویند وقتی که ضعیف [باشد].
- (۹۱) ساقی: مُشرب^۳ را گویند.
- (۹۲) قدح: وقت را گویند.
- (۹۳) جام: احوال را گویند.
- (۹۴) صُراحی: مقام را گویند.
- (۹۵) خمر: موقف را گویند.
- (۹۶) جرعه: اسرار مقامات و احوال را گویند که در سلوک از سالک پوشیده مانده باشد.
- (۹۷) مستی: فروگرفتن عشق را گویند، جمیع صفات درونی و بیرونی.
- (۹۸) مست خراب: استغراق عشق را گویند.
- (۹۹) نیم‌مست: آگاهی را گویند از استغراق.
- (۱۰۰) خرابات: خراب بشریت را گویند.

۳. در اصل: شرب.

- (۱۰۱) هشیاری: آفاتی است از غلبه عشق.
- (۱۰۲) خمار: رجعت را گویند از مقام وصول به قهر.
- (۱۰۳) رندی: قطع نظر را گویند از اعمال.
- (۱۰۴) قلاشی: معاشرت و مباشرت اعمال را گویند چنان که اقتضای احوال باشد.
- (۱۰۵) اوباشی: ترک ثواب را گویند.
- (۱۰۶) لاابالی: باک نداشتن را گویند از نوع که پیش آید از طاعت و معصیت.
- (۱۰۷) شمع: نور الله را گویند.
- (۱۰۸) شاهد: تجلی را گویند.
- (۱۰۹) نقل: کشف معانی را گویند.
- (۱۱۰) کباب: پرورش دل را گویند در تجلیات.
- (۱۱۱) صَبوحی: محادثه^۴ را گویند.
- (۱۱۲) غبوقی: مسامره را گویند.
- (۱۱۳) صبح: طلوع احوال را گویند.
- (۱۱۴) بامداد: مقام گشتن احوال و اوقات را گویند. /۱۱۹۹/
- (۱۱۵) شبانگاه: ملک شدن احوال را گویند.
- (۱۱۶) روز: تتابع^۶ انوار را گویند.
- (۱۱۷) شب: عالم جبروت را گویند.
- (۱۱۸) شب قدر: بقای سالک را گویند در عین استهلاک به وجود حق تعالی.
- (۱۱۹) شب یلدا: نهایت الوان انوار را گویند که سواد اعظم است.
- (۱۲۰) عید: مقام جمع را گویند.
- (۱۲۱) نوروز: مقام تفرقه را گویند.
- (۱۲۲) کفر: تاریکی عالم معرفت را گویند.

۴. هجوییری درباره مسامره و محادثه چنین گفته است: «مسامره وقتی بود بنده را با حق به شب و محادثه وقتی بود به روز که اندر آن سؤال و جواب بود ظاهری و باطنی و از آن است که مناجات شب را مسامره خوانند و دعوات روز را محادثه» (کشف المحجوب، تصحیح ژوکوفسکی، ص ۴۹۶).

۵. در اصل: عتوقی. غبوق به معنای شراب شبانگاه است (نک: منتهی الارب، ۹۰۵/۳).

۶. در اصل: تابع.

- (۱۲۳) کافر: صاحب اعمال مقام تفرقه را گویند.
- (۱۲۴) ترسا: معانی و حقایق را گویند وقتی که عظیم رقیق و دقیق باشد.
- (۱۲۵) دیر: عالم انسانی را گویند.
- (۱۲۶) کلیسا: عالم حیوانی را گویند.
- (۱۲۷) چلیپا: عالم طبایع را گویند.
- (۱۲۸) ژئار: بستن عهد را گویند.
- (۱۲۹) ناقوس: یادکرد مقام تفرقه را گویند.
- (۱۳۰) بت: مقصود و مطلوب را گویند.
- (۱۳۱) توبه: بازگشتن از چیزی ناقص نازل و روی آوردن به چیزی کامل را گویند.
- (۱۳۲) ایمان: مقدار دانش را گویند به حضرت حق تعالی.
- (۱۳۳) اسلام: اعمال متابعت را گویند.
- (۱۳۴) دین: اعتقادی را گویند که از مقام تفرقه سر بر کرده باشد.
- (۱۳۵) زهد: اعراض را گویند از فضولی دنیاوی.
- (۱۳۶) نماز: اجتهاد سالک را گویند.
- (۱۳۷) عبادت: مطاوعت را گویند.
- (۱۳۸) روزه: قطع و امساک التقات را گویند.
- (۱۳۹) زکات: ترک و ایثار را گویند و تصفیه را نیز.
- (۱۴۰) حج: سلوک الی الله را گویند.
- (۱۴۱) بیابان: وقایع طریق را گویند.
- (۱۴۲) کعبه: مقام وصلت را گویند.
- (۱۴۳) طامات: معارف را گویند.
- (۱۴۴) خرقة: صلاحیت و سلامت صورت ظاهر را گویند.
- (۱۴۵) سجاده: سند باطن را گویند.
- (۱۴۶) فروختن: ترک تدبیر و اجتهاد خود را گویند.
- (۱۴۷) گرو کردن: تسلیم وجود را گویند به حکم مقادیر و ترک تدبیر به اختیار خود.
- (۱۴۸) بذل کردن: عدول کردن از چیزی به چیزی را گویند.
- (۱۴۹) درباختن: محو کردن اعمال ماضی را گویند از نظر باطن.

- (۱۵۰) ترک کردن: قطع امل را گویند از چیزی.
- (۱۵۱) برخاستن: قصد و عزیمت را گویند. /۱۹۹ب/
- (۱۵۲) نشستن: سکینه را گویند.
- (۱۵۳) رفتن: عروج را گویند از عالم بشریت به عالم ارواح.
- (۱۵۴) آمدن: رجعت را گویند از عالم ارواح به عالم بشریت.
- (۱۵۵) درون: عالم ملکوت را گویند.
- (۱۵۶) بیرون: عالم مُلک را گویند.
- (۱۵۷) عقل: آلت تمییز را گویند میان خیر و شر.
- (۱۵۸) فهم: آلت دریافتن را گویند.
- (۱۵۹) پاییز: ^۷مقام جمود را گویند.
- (۱۶۰) بهار: مقام عالم را گویند.
- (۱۶۱) تابستان: مقام معرفت را گویند.
- (۱۶۲) زمستان: عالم قبض را گویند.
- (۱۶۳) گلزار: گشادگی را گویند.
- (۱۶۴) بوستان: محل گشادگی را گویند به ^۸مشاهده.
- (۱۶۵) نرگس: نتیجه عالم را گویند که در عمل پیدا شود از فرح.
- (۱۶۶) سرو: غلوی مرتبه را گویند.
- (۱۶۷) بنفشه: نکته (؟) را گویند که قوه ادراک بدو کار نکند.
- (۱۶۸) سبزه: عین معرفت را گویند.
- (۱۶۹) ریحان: نوری را گویند که از غایت تصفیه و ریاضت حاصل شده باشد.
- (۱۷۰) نشو: ترقی را گویند.
- (۱۷۱) نما: عزت یافتن را گویند.
- (۱۷۲) سرخی: قوه سلوک را گویند.
- (۱۷۳) سبزی: کمال مطلق را گویند.

۷. در اصل: تأثیر.

۸. در اصل: که.

۲۲۵ تصحیح رساله «شرح مصطلحات صوفیه» از نویسنده‌ای ناشناخته به همراه مقدمه ...

- (۱۷۴) زردی: صفت سلوک را گویند.
(۱۷۵) سفیدی: یکرنگی را گویند.
(۱۷۶) کبودی: تخلیط^۹ محبت را گویند.
(۱۷۷) ابر: حجابی را گویند.
(۱۷۸) باران: نزول رحمت را گویند.
(۱۷۹) جویبار: مجاری عبودیت را گویند.
(۱۸۰) آب روان: فرح را گویند.
(۱۸۱) سیل: غلبه احوال دل را گویند که از فرح [باشد].
(۱۸۲) نسیم: یادآورد عنایت را گویند.
(۱۸۳) بوی: آگاهی از علاقه و پیوستگی را گویند که در اصل بوده است در مقام جمع و اکنون در حالت تفرقه افتاده.
(۱۸۴) مطرب: آگاه‌کننده را گویند.
(۱۸۵) دف: طلب معشوق را گویند مر عاشق را.
(۱۸۶) نای: پیغام محبوب را گویند.
(۱۸۷) ترانه: آیین محبت را گویند.
(۱۸۸) ناله زیر: حنین محبت را گویند و همچنین ناله ریز.
(۱۸۹) سماع: طیبت مجلس را گویند.
(۱۹۰) پای کوفتن: تواجد را گویند.
(۱۹۱) دست زدن: محافظت و مراقبت وقت را / ۲۰۰ / گویند و باقی سازها بر این قیاس می‌کنند.

فصل [سوم]

در اسامی احوال عاشق و عشق

- (۱۹۲) وصال: مقام وحدت را گویند.
(۱۹۳) کنار: دریافت اسرار و دوام مراقبت را گویند.
(۱۹۴) بوس: استعداد قبول کیفیت کلام را گویند، صوری و معنوی.

۹. در اصل: تخلیت.

- (۱۹۵) فراق: غیبت را گویند از مقام وحدت.
- (۱۹۶) هجران: التفات را گویند به غیر حق تعالی، درونی و بیرونی.
- (۱۹۷) غم: بند اهتمام طلب معشوق را گویند.
- (۱۹۸) اندوه: حیرت را گویند در کاری که نداند خیر و شر آن را.
- (۱۹۹) حزن: حالتی را گویند که در دل پدید آید بعد از مفارقت و باعث شود به طلب.
- (۲۰۰) کلبه احزان: خانه حزن را گویند.
- (۲۰۱) غمگنده: مقام مستوری^{۱۰} را گویند.
- (۲۰۲) خانه: خودی خود را گویند که غیبت وجود است.
- (۲۰۳) بام: محل غلبات را گویند که از ادراک عالمیان پوشیده است.
- (۲۰۴) سَهَر: وجود مطلق را گویند.
- (۲۰۵) دیه: وجود مستعار را گویند.
- (۲۰۶) کوی: مقام عبودیت را [گویند].
- (۲۰۷) محله: متصف شدن به صفات کمال را گویند.
- (۲۰۸) آستان: اعمال عادات را گویند.
- (۲۰۹) در: مطاوعت را گویند.
- (۲۱۰) محنت: زخامت و آلام را گویند که به سبب معشوق به عاشق [رسد]، اختیاری و غیر اختیاری.
- (۲۱۱) تظلم: استعانت و استعاذت بردن را گویند به حضرت الهی.
- (۲۱۲) ناله: مناجات را گویند.
- (۲۱۳) فریاد: ذکر به جهر را گویند.
- (۲۱۴) آه: علامت کمال عشق را گویند که زبان در بیان آن قاصر است^{۱۱}.
- (۲۱۵) فغان: ظاهر کردن احوال درونی را گویند.
- (۲۱۶) رنج: وجود امری را گویند که برخلاف ارادت دل باشد.
- (۲۱۷) درد: حالتی را گویند که از محبت طاری شود و محب طاقتِ حمل آن ندارد.
- (۲۱۸) بیماری: قلق و انزعاج درون را گویند.

۱۰. در اصل: مستوی.

۱۱. در اصل: قاصرند.

- (۲۱۹) مردن: طرد و راندگی^{۱۲} را گویند.
- (۲۲۰) زندگی: قبول و اقبال را گویند که به حضرت باشد.
- (۲۲۱) راحت: وجود امری (ناخوانا) را گویند که موافق ارادت دل باشد.
- (۲۲۲) تن‌درستی: برقرار ماندن دل و قوای درونی و بیرونی را گویند.
- (۲۲۳) افتادگی: ظهور^{۱۴} جلالت الهی را گویند و رؤیت عدم قدرت. / ۲۰۰ب/
- (۲۲۴) خرابی: قطع تفرقات و تدبیرات عقلی را گویند به توجه و تسلیم تمام.
- (۲۲۵) بیهوشی: استهلاک ظاهر و باطن را گویند در عشق.
- (۲۲۶) دیوانگی: ظفر احکام عشق را گویند بر صفات عاشق.
- (۲۲۷) بندگی: مقام تکلیف را گویند.
- (۲۲۸) آزادی: مقام حریت را گویند.
- (۲۲۹) بی‌نوابی: ناتوانی را گویند.
- (۲۳۰) فقیری: عدم اختیار را گویند که علم و عمل از او مسلوب شده باشد.
- (۲۳۱) سعادت: خوانند[ن] ازلی را گویند.
- (۲۳۲) شقاوت: راندن ازلی را گویند.
- (۲۳۳) دوری: شعور به معارف اسما و صفات الهی را گویند.
- (۲۳۴) کاهلی: بطی‌السیر را گویند و این گاه باشد که به سبب داشتن دقایق طریق باشد سالک را و کمال باشد، و گاه باشد که به سبب تقصیر سالک که دیر عبور کند و این سیر نازل‌ترین^{۱۶} سیرها باشد.
- (۲۳۵) شتاب: سرعت سیر را گویند.
- (۲۳۶) پاکبازی: توجه خالص را گویند که نه در اعمال ثواب خواهد و نه در علو مرتبه.
- (۲۳۷) حضور: مقام وحدت را گویند.
- (۲۳۸) غیبت: مقام اثینیت را گویند.

۱۲. در اصل: رانده‌گی.

۱۳. در اصل: زنده‌گی.

۱۴. در اصل: ظهر.

۱۵. در اصل: بنده‌گی.

۱۶. در اصل: نازک‌ترین.

- (۲۳۹) گرمی: حرارت محبت را گویند.
- (۲۴۰) سردی: برد یقین را گویند که نهایت محبت است.
- (۲۴۱) خواب: فنای اختیاری را در بشریت آن افعال [گویند].
- (۲۴۲) بیداری: عالم صحو را گویند.
- (۲۴۳) شتر: انسانیت را گویند.
- (۲۴۴) قُتار: ^{۱۷} نوعیت را گویند.
- (۲۴۵) علف: شهوات و مشتتهیات نفس را گویند.
- (۲۴۶) ساربان: رهنمای را گویند.
- (۲۴۷) زر: ریاضت و مجاهده را گویند.
- (۲۴۸) گوهر: معانی را گویند.
- (۲۴۹) سیم: تصفیۀ ظاهری و باطنی را گویند.
- (۲۵۰) میدان: مقام شهوت را گویند.
- (۲۵۱) چوگان: تقدیر جمیع امور را گویند به طریق جبر و قهر.
- (۲۵۲) گوی: مجبوری و مقهری سالک را گویند در تحت حکم تقدیر.
- (۲۵۳) جست و جوی: خرده گیری را گویند از هر طرف که باشد.
- (۲۵۴) گفت و گوی: عتاب محبت آمیز را گویند.
- (۲۵۵) شست و شوی: برداشتن خرده ها را گویند که از تقصیر در وجود آمده باشد و صفای حضور عاشق و معشوق.
- والله تعالی أعلم بالصواب وإليه المرجع والمآب

۱۷. قُتار: بوی عود (لغت نامه دهخدا).

References

- Abbadi, Mansur. (1968). *Sufi Nāme*. Editeb by Gholamhoseyn Yusofi. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. (in Persian)
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1998) *Lughat nāme*. Tehran: Tehran University Press. (in Persian)
- Derayati, Mostafa. (2011). *Union Catalogue of Iran Manuscripts*. Tehran: National Library & Archives of the Islamic Republic of Iran.
- Eraqi, Fakhroddin. (1974). *Resāleye lama'āt va resāleye eştelāhāt*. edited by Javad Nurbakhsh, Tehran: Khanqahe Nematollahi. (in Persian)
- Mostamli Bokhari. (1986). *Sharḥe ta'arof*. Edited by Mohammad Rowshan. Tehran: Asatir. (in Persian)
- Mayel Heravi, Najib. (1987). "eştelāhāte Erāqi dar gozāreye Semnāni", *Keyhān Ansisheh*. No. 14. (in Persian)
- Nwyia, Paul. (1970). *Exégèse coranique et langage mystique*. Beyrouth: Dar el-Mashreq.
- Pourjavady, Nasrollah. (1999). "Seyre eştelāhāte Şufiyān az nahj al-khāşşe Abū Manşūre Eşfahāni tā Futūḥāte Ibn 'Arabi", *Mā'ārif*, vol. 16, no. 48. (in Persian)
- Safipouri Shirazi. (1881). *Muntaha al-irab*. Tehran: Sanayi. (in Persian)
- Saheb Ekhtiyari, Behruz. (1987). "Resāleye eştelāhāte 'erfāni", *Keyhān Ansisheh*. No. 16. (in Persian)
- Ulfati, Husayn. (1983). *Rashf al-Alhāz fi Kashf al-Alfāz*. Edited by Najib Mayel Heravi. Tehran: Mawlā. (in Persian)
- Zarrinkub, Abdolhosayn. (1998). *Arzish-i Mirāth-i Şūfiyah*. Tehran: Amirkabir. (in Persian)